

LBRIS

We know
books

© Editura EIKON

București, Calea Giulești 333, Sector 6,
cod poștal 031310, România

Difuzare / distribuție carte: 021 348 14 74
0733 131 145, 0728 084 802
difuzare@edituraeikon.ro

Redacția: 021 348 14 74
0728 084 802, 0733 131 145
contact@edituraeikon.ro
www.edituraeikon.ro

Editura Eikon este acreditată de
Consiliul Național al Cercetării Științifice
din Învățământul Superior (CNCSIS)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
IVAȘCU, BOGDAN

**Oglinzile infinitului : ce sunt filozofiile istoriei și la ce
foliosc** / Bogdan Ivașcu. - București : Eikon, 2022

Conține bibliografie
ISBN 978-606-49-0660-1
930

D'TP: Mihăiță Stroe

Editor: Valentin Ajder

Bogdan Ivașcu

Oglinzile infinitului.

Ce sunt filozofiile istoriei
și la ce folosesc

E I K O N

București, 2022

43. Oakeshott, Michael, *Experience and its modes*, New York & London: Cambridge University Press, ediție digitală 2002

44. Oakeshott, Michael, *What is history? And other essays: Selected writings*, Exeter: Imprint Academics, 2004.

45. Pinkard, Terry, *Does history make sense? Hegel on the historical shapes of justice*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017

46. Pinkard, Terry, *Hegel: A biography*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

47. Pinkard, Terry, *Hegel's Phenomenology. The sociality of reason*, New York: Cambridge University Press, 1994.

48. Pippin, Robert, *Hegel's Idealism: The Satisfactions of Self-Consciousness*, New York: Cambridge University Press, 1989.

49. Popper, Karl, *Societatea deschisă și dușmanii ei*, București: Editura Humanitas, 2005.

50. Rockmore, Tom, *Marx after marxism. The philosophy of Karl Marx*, Oxford: Blackwell Publishers, 2002.

51. Sandoz, Ellis (ed), *Eric Voegelin's significance for the modern mind*, Louisiana: Louisiana State University Press, 1991

52. Toynbee, Arnold Joseph, *A study of history* ediția a 2-a, New York, London, Toronto: Oxford University Press, 1935-1954.

53. Toynbee, Arnold Joseph, *Civilization on trial*, New York: Oxford University Press, 1948.

54. Voegelin, Eric, *The Collected Works of Eric Voegelin*, vol 1-34, Baton Rouge and London: Louisiana State University Press și University of Missouri Press, 1990-2002.

55. Voegelin, Eric, *Autobiographical Reflections*, Louisiana: Louisiana University Press, 1989.

56. Wood, Allen, *Karl Marx*, New York: Routledge, 2004.

Cuprins

Introducere	7
De ce filozofia istoriei.....	7
Natura și modurile experienței.....	12
Lumea istoriei și lumea naturii.....	17
Nașterea conștiinței istoriei.....	25
Sens și autocunoaștere.....	28
Structura cărții.....	32
Hegel: infinita călătorie a Spiritului spre sine însuși	38
Epoca lui Hegel și influența lui Kant.....	38
Sistemul hegelian.....	49
Principiile filozofiei istoriei.....	59
Scopul și mijloacele istoriei.....	64
Desfășurarea istoriei universale.....	66
„Lumea orientală”.....	68
Grecia.....	74
Lumea romană.....	77
Creștinismul.....	80
Europa/ Lumea germană.....	83
Critici și detractori.....	90
Obiecțiile de natură etică.....	91
Obiecțiile de natură teoretică.....	108
Marx: în căutarea omului concret	119
Context istoric și schiță biografică.....	119
Marxismul, teoria și practica.....	122
Fresca istoriei marxiste.....	138

Reacții critice.....	151
Moștenirea politică.....	152
Pauperizarea proletariatului.....	156
Rațiune și prejudecată.....	159
Toynbee: Menajeria civilizațiilor.....	171
O Europă în derivă.....	171
Sistemul lui Toynbee.....	180
Contestarea sistemului.....	195
Falsul empirism	197
Amestecul de știință și religie	207
„Botanizarea” istoriei	210
Anistorismul teoriei civilizațiilor.....	213
Concluzii.....	216
Voegelin: re(in)staurarea ordinii.....	225
Secolul ideologiilor	225
Ordine, realitate, experiență și conștiință.....	232
Filozofia istoriei.....	240
Critici.....	261
Ce sunt și la ce folosesc filozofile istoriei?	281
Varianta „nihilistă”/ Niall Ferguson: filozofile istoriei nu folosesc la nimic	285
Varianta Kant-Collingwood/ Ideea Istoriei și Ideile estetice.....	292
Infinitul istoriei. Varianta Hegel-Oakeshott	308
Bibliografie.....	327

Hegel: infinita călătorie a Spiritului spre sine însuși

Epoca lui Hegel și influența lui Kant

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), fiul lui Georg Ludwig și al Mariei Magdalena Louisa, s-a născut în micul ducat de Württemberg, unul din multele stătuțe ale Sf Imperiu Romano-German. Provenit dintr-o familie aparținând de ceea ce azi am numi „clasa de mijloc”, a urmat o educație tipică celor din mediul său. După absolvirea unui *gymnasium* la Stuttgart, a frecventat cursurile facultății din Tübingen cu intenția de a urma o carieră de pastor. Acolo a legat o prietenie strânsă cu alți doi giganți intelectuali ai epocii: Friedrich Hölderlin ce avea să devină unul din cei mai mari poeți germani și Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, care până la afirmarea lui Hegel, părea să fie moștenitorul „tronului” filozofiei germane. Tot acolo a luat un prim contact cu ideile în vogă ale epocii, inclusiv filozofia lui Kant. Neavând nici o înclinație pentru cariera pastorală, după absolvire a fost nevoit să-și câștige existența ca instituor pentru copiii unor familii bogate din Berna și Stuttgart. A petrecut câțiva ani la Jena, pe atunci un centru intelectual renăscut în jurul unor personalități ca Fichte sau Schiller, în încercarea neizbutită de a obține o poziție universitară permanentă. A fost totodată o perioadă de intense căutări, de redactare a unor materiale voluminoase rămase nepublicate, în dorința de a-și găsi stilul filozofic propriu. În cele din urmă declicul s-a produs cu *Fenomenologia Spiritului*, publicată-n 1807, unul din cei doi piloni principali ai operei sale. După Jena, s-a ocupat

pentru o scurtă perioadă de editarea unui jurnal la Bamberg, iar din 1808 până-n 1816 a ocupat funcția de rector al gymnasium-ului din Nuremberg. În tot acest timp va reuși să redacteze cea de-a doua sa lucrare monumentală, *Știința Logicii* publicată între 1812 și 1816. Tot în 1816 Universitatea din Heidelberg îi va oferi în sfârșit mult-râvnita poziție de profesor de filozofie. După doar doi ani însă, va accepta oferta statului prusac și a Universității din Berlin. A rămas acolo până la moartea sa, publicând între timp *Principiile filozofiei dreptului* și *Enciclopedia Științelor Filozofice*, ținând prelegeri de estetică, filozofia religiei și filozofia istoriei, care după moartea sa au fost reconstituite și publicate pe baza notelor de lectură.

Lumea în care s-a născut, a trăit și a gândit Hegel a fost fără îndoială una a transformărilor spectaculoase: politice, sociale, în cunoașterea științifică și nu în ultimul rând în filozofie. Moduri de organizare a lumii care păreau de nezdruncinat, ierarhii sociale considerate ca săpate-n stâncă și percepute ca vechi de când lumea, aveau să fie aruncate-n aer în decurs de câteva decenii. A devenit un clișeu în ziua de azi observația privind ritmul tot mai accelerat al istoriei, faptul că viața noastră se schimbă de la un an la altul mai dramatic decât se schimba a celor de demult de-a lungul a zeci sau sute de ani. Schimbările pe care le aduce în existența noastră mai ales tehnologia, transmisia instantanee a informației într-o lume complet interconectată, modifică insesizabil chipul lumii în fiecare zi. Ele au devenit în asemenea măsură o realitate cotidiană, încât în afara cazurilor când produc transformări dramatice, reprezintă o parte a metabolismului nostru cultural.

Dar lucrurile nu au stat întotdeauna așa. Poate că niciodată șocul schimbării n-a fost mai puternic resimțit în istorie ca în timpul vieții lui Hegel. O lume ce părea veșnică și de neclintit, dispărea spectaculos sub ochii contemporanilor. Sisteme politice asimilate în mentalul colectiv formațiunilor minerale ale naturii, născute o dată cu timpul și menite a fi eterne, se prăbușeau ca niște castele din cărți de joc. Regimurile absolutiste monarhice erau zguduite din temelii de Revoluția Franceză și mai apoi de

războaiele napoleoniene cu întregul lor cortegiu de speranțe, urmat apoi de dezamăgiri și suferințe. Perspectiva revoluției devenise o permanență în întreaga Europă – promisiune a reînnoirii morale și spirituale pentru unii, „urâciunea pustiirii” pentru alții. Vechile identități și solidarități medievale se evaporau în abisul istoriei, făcând loc pe scena lumii unor noi entități și unui nou tip de auto-identificare: națiunile moderne și naționalismul, anticorpii creați în sângele Europei de încercarea lui Napoleon de a crea un stat universal sub hegemonie franceză.²⁸ Revoluția industrială propulsa Europa în rolul de stăpână a lumii, lăsând-o fără competitori în lupta pentru dominație și aruncând în irelevanță din acest punct de vedere civilizații milenare. Multe dintre meseriile vechi dispăreau de pe harta ocupațiilor în timp ce noi profesii și oportunități deveneau accesibile noilor generații. Spre sfârșitul vieții sale, vapoarele cu zbatari propulsate de aburi și caile ferate scoteau din izolare colțuri de lume uitate de timp, declanșând un al doilea val al globalizării după cel stârnit de marile descoperiri geografice. Generația sa era pătrunsă de conștiința unicității vremurilor trăite. Și într-adevăr, e posibil ca sintagma lui Toynbee să nu fi fost nicicând mai adevărată: *History was on the move again* (Istoria era din nou în mișcare).

Nu doar în ceea ce privește realitățile social-politice era istoria din nou în mișcare. Și filozofia europeană avea parte de revoluția ei care avea să schimbe radical harta clasică a gândirii. Pe această hartă se găseau de aproape două secole două forme principale de relief, două mari școli de gândire: raționaliștii care dominau gândirea continentală și empiriștii prezenți mai cu seamă dincolo

²⁸ Pentru a duce mai departe analogia cu infecția și anticorpii am putea spune că reacția viguroasă sistemului imunitar european vis-a-vis de „virusul” napoleonean s-a dovedit a fi, la fel ca de multe ori ca în cazul infecțiilor virale, mai distructivă pentru organism decât boala. Naționalismul avea să devină în următorul secol sursa principală a secătuirii forței bătrânului continent, a tragediei europene, și în cele din urmă motivul pentru care la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, Europa se vedea nevoită să cedeze poziția dominantă pe care o ocupase pe scena lumii începând cu secolul XVII.

de Canalul Mânecii. Dar relieful gândirii europene, la fel ca și relieful său politic, în aparență la fel de solid și bine conturat, avea să fie zguduit spre sfârșitul secolului XVIII de un cutremur: geniul lui Immanuel Kant.

Totul la Kant este despre rațiune și prin rațiune. Nu numai cunoașterea teoretică trebuie să se bazeze pe ea ci și etica, estetica, religia însăși nu poate fi validată decât după ce s-a supus examenului rațiunii și aceasta i-a stabilit limitele. În demersul său a fost un reprezentat tipic al Iluminismului. Preocupările sale filosofice au vizat prin urmare examinarea rațiunii în toate dimensiunile sale: posibilitățile și limitele rațiunii teoretice (*Critica Rațiunii Pure*), bazele raționale ale eticii (*Critica Rațiunii Practice*), experiența estetică explicată prin facultățile raționale „la lucru” în construcția ei, și în sfârșit scopul, drept categorie pe care rațiunea o introduce suplimentar în înțelegerea lumii vii. (*Critica Facultății de Judecare*).

Deși filozofia istoriei nu ocupă vreun loc prioritar între preocupările sale – de obicei el nu e considerat unul din reprezentanții tipici ai genului, așa încât anatologiile acestui subiect fie îl ignoră, fie îl menționează în treacăt – am crezut de cuvință să ne oprim puțin asupra sa. Kant nu a produs o filosofie grandioasă a istoriei la fel ca ceilalți autori prezentați aici. Scrierile sale pe această temă constă în câteva pagini, în condițiile în care filozofia sa a istoriei este o „prelungire” a filozofiei sale politice, la rândul său o consecință a filozofiei sale practice/etice. Ne vom opri însă asupra sa înainte să discutăm despre Hegel din mai multe motive. Deși redus ca dimensiuni, eseul lui Kant²⁹ cuprinde câteva idei tipice atât în ceea ce privește *justificarea teoretică* a acestui tip de abordare, dar și o *motivație etică*, de multe ori mai puțin explicit formulată în marile filozofii ale istoriei. Impactul său a fost invers proporțional cu dimensiunile, purtând amprenta inconfundabilă a calibrului său filozofic. Este o mostră tipică a forței gândirii sale – densitatea de idei viuguroase și originale exprimate în câteva rânduri. De

²⁹ Immanuel Kant, *Idee zu einer allgemein Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, Berlin: Berlinische Monatsschrift, pp. 385- 411, 1784

asemenea, după cum vom vedea, influența sa asupra filozofiei istoriei lui Hegel este covârșitoare, atât în ceea ce privește concepția sa privind „nivelul superior” al cunoașterii istorice, cât și în ce privește mijloacele prin care rațiunea își atinge scopul în istorie.

Filozofia sa a istoriei este după cum spuneam o „aplicație” a eticii sale individuale la scara colectivităților și a evoluției lor în timp. Din această cauză lucrurile se modifică puțin. Individul dispune după Kant de libertatea voinței, singurul noumen (lucru-în-sine) care ne este accesibil la modul concret, singurul bine necondiționat și scop final. Libertatea voinței înseamnă însă libertatea de a te supune doar rațiunii proprii, fără a fi determinat de condiționări exterioare (arbitrariul voinței altuia) sau interioare (propriile pasiuni, umori, pulsioni iraționale). Individul își modelează voința în acord cu principiile pe care în mod liber și le-a impus sieși, principii care nu au de dat socoteală decât examenului rațiunii. Rațiunea se determină pe sine însăși și nu acceptă alte standarde decât acelea care i-au trecut testul, acela al auto-examinării pe care ea îl practică neîncetat.

Dar cum poți fi sigur că examenul a fost corect și rezultatele sunt valide? Mai exact, cum poți fi sigur că nu te-ai autoamăgit, iar în ceea ce tu vezi drept standard rațional nu s-a strecurat șarpele pasiunilor? Răspunsul lui Kant este că dacă un standard este cu adevărat rațional atunci el va fi recunoscut ca atare de orice subiect rațional. Criteriul de validare a raționalității unui standard este că poate întemeia o normă morală universală.

Desigur acest lucru nu se întâmplă dintr-o dată. Tocmai pentru că suntem în mod constant deturnați de la rațiune de pasiunile noastre, oamenii găsesc mereu motive de a se eschiva de la standardele morale universale determinate de rațiune, în așa fel încât chiar dacă un astfel de standard apare, el nu beneficiază imediat de o recunoaștere unanimă, iar oamenii nu-și modelează instantaneu comportamentul în funcție de acesta. Care ar fi însă șansa pentru ca acest tip de întemeiere al normelor morale să dobândească masă critică în rândul speciei umane? Șansa noastră este istoria, ar răspunde Kant. Filozofia kantiană a istoriei, în spirit tipic iluminist,

afirmă un gradual progres al raționalității. Este important însă să vedem cum are loc acest progres.

Kant începe prin a constata că deși libertatea voinței este un noumen, un lucru-în-sine, actele voinței libere dacă este să „apără”, se vor supune legilor naturii, asemenea tuturor obiectelor și fenomenelor din universul spațio-temporal. Conceptul de libertate nu are alte mijloace de a se manifesta decât cele pe care trebuie să le urmeze orice constituent al acestei lumi. Istoria „obișnuită” este istoria care se ocupă cu înlănțuirea acestor aparențe la nivel fenomenal. Aici intervine pretenția teoretică tipică unei filosofii a istoriei ce își propune a pătrunde mai adânc – ceea ce istoricii profesioniști văd drept aroganța filozofilor. Trebuie să încercăm să vedem – ne spune Kant – dacă nu cumva putem stoarce ceva mai mult din istorie decât aceste înlănțuiri de fenomene/aparențe. Viața indivizilor nu pare a urma nici un plan, ci se arată a fi un simplu joc al hazardului, fără vreun fir roșu rațional. Istoria ar trebui însă să cerceteze dacă nu cumva ceea ce lipsește în viața indivizilor nu poate totuși fi distins în viața speciei – i.e., un progres gradual al raționalității.³⁰

Kant introduce aici ca argument în sprijinul acestei ipoteze o idee din *Critica Facultății de Judecare*. Fiecare formă de viață din natură își are propriul scop interior: să devină în mod deplin forma de viață care este, să-și dezvolte facultățile incipiente. Sămânța are ca scop să devină o plantă matură cu flori și fructe, embrionul să devină un animal pe deplin dezvoltat. „Toate înzestrările naturale ale unei creaturi, sunt astfel determinate încât să se poată dezvolta

³⁰ Immanuel Kant, „Idee zu einer allgemein Geschichte...” în Kurt Rossmann (ed), *Deutsche Geschichtsphilosophie von Lessing bis Jaspers*, Birsfelden-Basel: Verlag Schibli-Doppler, 1959 p.44. Exemplul folosit de Kant pentru a arăta cum actele aparent impredictibile ale voinței libere individuale se supun legilor naturii când sunt considerate la nivel colectiv, este cel al căsătoriilor. Încheierea unei căsătorii este un act liber, dar atunci când cineva studiază registrele de stare civilă observă că aceste căsătorii împreună cu consecințele lor – nașterile și decesele – se supun unor regularități statistice, se încadrează în uniformitatea proceselor naturii.

pe deplin și conform unui scop³¹. Această concepție teleologică a naturii este pentru Kant un principiu *a priori*, care nu poate fi dedus din experiență dar fără de care înțelegerea naturii nu poate fi posibilă. El unifică și organizează cunoașterea noastră. Dacă există sau nu un scop în natura *per se*, nu stă în puterea noastră de a cunoaște. Categoria scopului în natură este strict pentru uzul intelectului nostru, pentru care operațiile mecanice ale intelectului sunt insuficiente când vine vorba de cunoașterea lumii vii.

Omul este și el o astfel de formă de viață și își are drept scop deplină actualizare a potențialului său biologic. Pe lângă natura animală omul mai are însă și rațiune. Deoarece și aceasta este o înzestrare a naturii, și ea trebuie să ajungă să se dezvolte pe deplin. Natura nu crează nimic fără scop și tot ceea ce crează trebuie să atingă o dezvoltare completă – este un alt principiu *a priori* pe care gândirea vremii îl postula vis-a-vis de înțelegerea funcționării naturii.

Dar spre deosebire de trupul nostru și organele sale, facultățile raționale nu pot ajunge la actualizare deplină în cursul vieții individului, ci doar în istoria speciei. Rațiunea este capacitatea de a maximiza utilizarea tuturor înzestrărilor naturale ale individului cu mult dincolo de ceea ce ar putea oferi instinctul. De asemenea dezvoltarea acestor facultăți nu se produce de la sine, la fel cum are loc dezvoltarea organelor. Rațiunea își este sieși sursă a propriei sale creșteri care se produce tot prin mijloacele rațiunii: prin cercetare, exersare și învățare³² Kant reiterează aici una din ideile sale principale, că dacă rațiunea e să-și merite numele, ea nu trebuie să se bazeze decât pe sine însăși și pe ceea ce ea însăși a validat. Viața individului este insuficientă pentru a cuprinde întregul proces al creșterii raționale, care are loc mai mult mai lent decât creșterea instinctuală și care presupune un efort conștient. Facultățile raționale ale omului *trebuie* să poată ajunge la dezvoltarea lor deplină iar aceasta se poate face doar în cadrul speciei; căci altfel natura și-ar

³¹ Ibidem, p. 46.

³² Ibidem.

încălca principul său de bază – ca toate înzestrările pe care le dă să atingă dezvoltarea completă – și ar excepta de la acest principiu tocmai specia umană.

Eseul lui Kant este important și pentru că aduce explicit la lumină *substratul moral* și motivația etică în a găsi un sens istoriei, de obicei ascunse în astfel de construcții speculative. *Nu se poate* – aproape că-l putem auzi strigând pe Kant – ca istoria omenirii să fie o încrângătură de non-sensuri, un agregat de evenimente haotice fără nici un fel de plan. Deși la prima vedere așa ar părea, iar Kant nu-și poate reprima un fior de neliniște:

Este imposibil să scăpăm de un anume sentiment neplăcut atunci când contemplăm evenimentele istoriei pe marea scenă a lumii; și dacă ici și colo înțelepciunea pare a se manifesta în indivizi, în ansamblul său urzeala istoriei omenеști pare a fi țesută din nebunie și vanitate copilărească, din răutate infantilă și dorință de distrugere: încât în final nu știm ce ideea am putea să ne facem despre pretențiile unei specii ce se consideră educate.³³

Dar dacă filozoful nu poate spera în acțiunile indivizilor să descopere un plan rațional, poate că totuși în aceste comportamente contradictorii poate fi distinsă o intenție rațională a naturii; la fel cum observând orbitele aparent excentrice ale planetelor Kepler a descoperit că ele ascultau de legi exprimabile matematic, iar Newton a arătat că la originea acestor traiectorii descrise de legi se află o cauză a naturii (gravitația). Încă o dată spiritul epocii răzbate printre rânduri: imensul prestigiu pe care revoluția științifică a secolului XVII îl dobândise, făcea ca ea să devină un model și o speranță că lucrurile vor putea fi rezolvate similar și în ceea ce privește lumea interacțiunilor umane. Kepler și Newton, făcuseră prin știința lor, ordine în haosul aparent al naturii; iar Kant spera că filozofia va putea face la fel în haosul istoriei. Referința la metoda lui Kepler o

³³ Ibidem, p.45

vom regăsi și la Hegel, ca și ideea că cel ce studiază istoria trebuie să pornească la drum cu anumite principii *a priori*. Ea este deseori greșit înțeleasă de criticii de obicei ne-filozofi ai acestora, că întregul mers al istoriei ar putea fi cunoscut *a priori*.

Cea mai vizibilă influență kantiană în filozofia istoriei lui Hegel ține însă de modul în care natura își atinge scopurile. Drumul spre dezvoltarea completă a rațiunii umane nu este drept, iar mijloacele pe care natura le utilizează par a fi în contradicție totală cu natura acestei facultăți. Motorul progresului istoriei spre o ordine legală rațională, este pentru Kant ceea ce el numește antagonismul în-născut al naturii umane, cea „sociabilitate nesociabilă”/*ungesellige Geselligkeit*. Omul nu poate trăi singur, dar nici nu poate trăi în armonie cu semenii săi. În oameni există două tendințe contradictorii: ei au nevoie de socializarea cu ceilalți, pentru că doar în societate înzestrările pe care natura ni le-a dăruit se pot fructifica; dar tot oamenii tind de asemenea să se izoleze, pentru că fiecare ar dori să-și impună voința și să facă doar ce vrea el. Această încăpățănare cum o numește Kant, îl determină pe om să smulgă din lenea sa naturală, și impulsivat de dorința de a se afirma, să-și mobilizeze toate capacitățile pentru a-și materializa setea de avere, de poziție socială și de dominare asupra altora. Doar aceasta este calea prin care omul își dezvoltă talentele și prin care reușește să iasă din starea de primitivism spre cultură și civilizație. Fără această „binecuvântată trăsătură a nesociabilității”, a adversității față de ceilalți, ne spune Kant, omul ar fi rămas prizonierul unei fericiri tâmpe, asemenea oilor, într-o armonie socială deplină, dar o armonie socială lipsită de amprenta rațiunii, în care facultățile noastre raționale ar rămâne pe vecie într-un stadiu embrionar:

Omul vrea armonie; dar natura știe mai bine ce este bun pentru specie; ea vrea discordie. El își dorește să trăiască liniștit și comod; natura vrea însă să-l smulgă din delăsarea și mulțumirea sa indolentă pentru a-l arunca în muncă și trudă, pentru ca tot el să găsească mijloace pentru a ieși în mod inteligent de acolo

(...) Întreaga cultură și artă care împodobesc umanitatea, cele mai frumoase alcătuirii sociale, sunt fructe ale nesociabilității, care se strunește pe sine prin sine, și astfel printr-o măiestrie disciplinată, dezvoltă pe deplin sâmburele înzestrărilor naturii.³⁴

Relațiile între națiuni urmează același drum ca și cel între indivizi în societate. Națiunile doresc să se impună fiecare asupra celorlalte, iar instrumentul e războiul. Războiul însă este costisitor și pe lângă suferința și pierderile de vieți omenești, secătuieste resursele materiale ale națiunilor. Un stat care dorește să poarte războaie trebuie să dispună din abundență de resurse materiale. Dar ceea ce produce bogăția este organizarea inteligentă și rațională; oricâte resurse naturale ar avea un stat, în lipsa unei organizări raționale ele se vor risipi și nu vor putea fi convertite în eficiență militară, la rândul ei instrumentul afirmării pe scena internațională. Principii vor fi interesați astfel să aibe cetățeni tot mai educați și mai raționali, ceea ce va duce la o raționalizare progresivă a societății, la o societate construită pe premisele modernității – libertatea dezbaterilor, a presei, a întrunirilor – cu alte cuvinte la o societate clădită pe baze raționale. Aceasta nu pentru că principii ar fi niște mari iubitori ai rațiunii ci pentru că lucrând la scopurile lor egoiste, ei vor lucra de fapt la scopul ascuns al naturii. Războiul joacă același rol în viața națiunilor pe care egoismul îl joacă în viața indivizilor și devine astfel paradoxal motorul progresului.³⁵ O dată

³⁴ Ibidem, pp 50-51

³⁵ În general istoricilor nu le place ca filozofii să se amestece în ceea ce ei privesc drept bucătăria lor. Filozofiile istoriei lui Kant sau mai ales Hegel (mai bine cunoscut) sunt adesea văzute în această lume drept exemplul tipic de teorii prezumțioase în totală desconsiderare a abc-ului practicii istorice. Cu toate acestea rolul indirect al războiului ca stimulator al creativității și al progresului societății este un fapt acceptat de orice istoric serios. Pentru a da un singur exemplu, internetul a fost gândit inițial ca tehnologie militară. Creativitatea Europei de Vest în știință și tehnologie, care a propulsat-o în epoca modernă la rangul de stăpân al lumii, este considerată de unii istorici ca o consecință a războaielor neîncetate, la rândul lor rezultat al unei puzderii de formațiuni